

SMULKAUS ŪKIO PLĖTROS GALIMYBĖS IR PROBLEMOS

Rasa MELNIKIENĖ, Irena KRIŠČIUKAITIENĖ,
Antanina TAMOŠAITIENĖ, Selemutė ANDRIKIENĖ

Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas
V. Kudirkos g. 18, Vilnius
El. paštas: irena@laei.lt

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjamos smulkių pusiau natūrinių ūkių (PNU), balan-suojančių tarp natūrinių ir prekinų, problemos. Šie ūkiai dėl mažų gamybos mastų ne visada gali patenkinti ūkio narių vartojimo poreikius ir plėtoti prekinį, gebantį konkuruoti rinkoje ūkį. Tačiau šiuo laikmečiu, kai kaime išlikusi ryški ekonominė ir socialinė diferenciacija, didėja medarbas, o pagal išsismoksinimą žemės ūkio darbuotojai nepasirengę konkuruoti darbo rinkoje, kaimo gyventojams smulkus ūkis išlieka svarbus pragyvenimo šaltinis.

Taikant gamybos optimizavimo modelį (angl. *General Algebraic Modeling System* – GAMS), įvertintas smulkių pagal ūkininkavimo tipą (pienininkystės, mišrių) vyraujančią žolėdžiems gyvuliams, mišrių vyraujančią augalininkystę, augalininkystės ir javų ūkių ekonominės veiklos efektyvumas, ūkio darbuotojų užimtumas ir pajamos. Suformuluotos išvados apie smulkaus ūkio situaciją ir galimybes išlikti rinkos dalyviais.

Reikšminiai žodžiai: pusiau natūrinis ūkis (PNU), ūkininkavimo tipas, kapitalas, bendroji žemės ūkio produkcijos vertė, pelnas, subsidijos gamybai, darbo našumas.

Išvada

Lietuvai įsijungus į ES beridrają rinką, kintant socialinės bei ekonominės pažangos tendencijoms, konkurencijos intensyvumui ir didėjant jos formų įvairovei, visi subjektai, plėtojantys ekonominę veiklą, susiduria su efektyvumo ir konkurencingumo problema, todėl nuolat turi būti plėtojami gebėjimai, atitinkantys didėjančius rinkos reikalavimus. Įsigaitintys rinkos santykiai turi vis didesnę įtaką įvairių regionų žemės ūkio šakų plėtrai, kaimo gyventojų užimtumui, pajamoms ir gyvenimo kokybei. Šalyje susiklosčiusi ūkių struktūra, kai vyrauja smulkus ūkis, mažai kinta ir tai riboja žemės ūkio sektoriaus ekonominį augimą. Kita vertus, lėta kaimo kitos ekonominės veiklos ir paslaugų infrastruktūros plėtra kaimo vietovėse taip pat turi įtakos ūkių, ypač nedidelių, struktūros pokyčiams. Ūkių grupių gamybinės bei ekonominės veiklos rezultatai pagal ekonominį dydį, išreikštą europinio dydžio vienetais (EDV), ir dirbamos žemės plotą rodo gerėjančią situaciją, tačiau tarp ūkių grupių išlieka didelis darbuotojų iš tradicinės žemės ūkio veiklos tenkančių pajamų skirtumas. Stambūs, didesnio ekonominio pajėgumo ūkiai, palyginti su mažesnės ekonominės galios ūkiais, visada, turės gamybinių ir konkurencinių pranašumą /Marčinskas, Diskienė, 2001/. Smulkūs neprekiniai (iki 2 EDV) ūkiai turi galimybę

išlikti kaip gaunantys papildomų pajamų arba tenkinantys rekreacinius poreikius, o pusiau natūriniai, gaminantys prekinę produkciją ūkiai (2–4 EDV), kuriuose dirba apie 15 proc. visų žemės ūkio darbuotojų, yra svarbūs ir ekonominiui, ir socialinui aspektu.

Smulkių gamintojų problemoms nagrinėti skirta nemažai ekonomistų ir kitų specialistų mokslinių darbų /Rimka, 1922; Tracy, 1998; Gronskas, 2001; Poviliūnas, 2003; 2008; Treinys ir kt., 2006/. Dauguma smulkių ūkių plėtoja mišrią žemės ūkio gamybą, juose vyrauja dalinis užimtumas ir mažai efektyvus ūkio narių darbas, gaunamos pajamos dažniausiai neužtikrina šeimos narių socialinio saugumo /Kriščiukaitienė ir kt., 2006/. Išaugusi rinka ir konkurencija, didėjanti gamybos išteklių ir darbo jėgos kaina žemdirbiams kelia vis didesnius reikalavimus, būtinas gebėjimas prisitaikyti prie nuolat kintančių rinkos sąlygų. PNU pagrindinės pirminės gamybos problemos – mažas gamybos efektyvumas, kokybės, higienos, aplinkosaugos bei gyvūnų gerovės standartų įgyvendinimo sunkumai, lėšų trūkumas gyvuliams pirkti, žemei ir žemės ūkio technikai įsigyti bei naujoms technologijoms įdiegti.

PNU, siekdami tapti prekiniais, turi didinti gamybos mastus modernizuodami gamybą, siekti didesnio produktyvumo ir darbo našumo. Nėretai nedideli ūkiai veiklos efektyvumui didinti neišnaudoja tų galimybių, kurioms įgyvendinti reikia ne didelių investicijų, o daugiau žinių ir iniciatyvos. PNU reikšmė žemės ūkio sektoriuje ir plėtros galimybės, paremtos optimalios gamybos modeliais, nėra tyrinėtą.

Šio darbo tikslas – atlikti šalies pusiau natūrinių ūkių ekonominės veiklos įvertinimą, numatyti jų veiklos efektyvumo didinimo priemones.

Objektas ir metodai

Tyrimo objektas – pusiau natūrinis tradicinės žemės ūkio gamybos ūkis, kurio ekonominis dydis yra nuo 2 iki 4 europinio dydžio vienetų (EDV). PNU ekonomikos efektyvumas vertinamas pagal žemės, darbo ir kapitalo produktyvumą, naudojant šiuos rodiklius: žemės ploto vienetui tenkanti produkcijos vertė ir bendrasis pelnas su subsidija, darbo našumas (darbuotojo per metus sukurta produkcijos vertė bei bendrasis pelnas) ir kapitalo peilingumas bei grynojo pelno norma.

Tyrimo metodai: tradiciniai (absoliučių, santykinų bei vidutinių dydžių taikymo, palyginimo ir indeksų), ekonominio matematinio modelavimo (optimizavimo modelis) ir euristinis (specialistų patirtis).

Informacijos šaltiniai: PNU struktūrinių ir ekonominių pokyčių analizė atlikta remiantis 2004–2007 m. duomenimis. Darbe naudoti Eurostat, Statistikos departamento ir ES šaltį informacinių leidinių, žemės ūkio respondentinių įmonių duomenys, Lietuvos agrarinės ekonomikos instituto (LAEI) mokslo darbuotojų atliktų tyrimų medžiaga.

Rezultatai ir jų aptarimas

Lietuvos žemės ūkyje PNU sudaro 9 proc. visų šalies ūkių, 2007 m. deklaravusių pasėlius. Šie ūkiai plėtoja žemės ūkio veiklą 261,5 tūkst. ha žemės ūkio naudmenų (jose 41 proc. tenka arimajai) ir sukuria apie 9 proc. bendrosios žemės ūkio produkcijos vertės. PNU svarbus plėtojant šalies gyvulininkystės

sektorių juose laikoma per 14 proc. visų melžiamų karvių, išauginama 21 proc. nuo 1 iki 2 metų bulių, po 19 proc. avių ir bičių šeimų.

Apibendrinus Lietuvos PŪV žemės ūkio veiklos ekonominius rodiklius nustatyta, kad šie ūkiai, palyginti su didesnio EDV ūkiais, gamybos plėtrai turi gana gerą potencialą (išskyrus žemės plotą). Jų gebėjimą ūkininkauti naujomis sąlygomis rodo šių ūkių kiekio didėjimas. 2007 m., palyginti su 2003 m., jų padaugėjo 13 proc. Vykio ryškūs struktūros pokyčiai: kūrėsi daugiau specializuotų pienininkystės, javų, gyvulių auginimo ūkių, tačiau sumažėjo specializuotų daržininkystės, sodininkystės ir mišrios gamybos ūkių. Bendras specializuotų ūkių kiekis padidėjo 66 proc. Tačiau nuolat kintančios žemės ūkio produkcijos suplikimo kainos ir dėl to atsirandanti įtžikos tikimybė lėmė, kad ūkiai plėtojo daugiašakę (mišrią), nors ir mažiau efektyvią gamybą.

PŪV pelnas su subsidijomis 2004–2007 m., palyginti su 2003 m., padidėjo beveik 2 kartus, nuosavas kapitalas – 60 proc. Dėl subsidijų ūkiai buvo pajėgesni intensyviai gamybą, atnaujinti ir modernizuoti gamybos pajėgumus. Žemės ūkio turto struktūros analizė parodė, kad PŪV, palyginti su didesnio EDV ūkiais, yra geriau apsirūpinę žemės ūkio technika bei įrengimais – jų vertė 1 ha žemės ūkio naudmenų yra apie 60 proc. didesnė ir įsigyta ne skolintomis, o nuosavomis lėšomis. Didesnės išlaidos kapitalui atnaujinti, pabrangę kuras, trąšos, augalų apsaugos priemonės, darbas ir kiti gamybos išteklių didino žemės ūkio produkcijos gamybos išlaidas. PŪV gamybos išlaidų augimas lenkė produkcijos gamybos tempus ir turėjo neigiamos įtakos kapitalo pelningumui bei grynojo pelno pokyčiui. PŪV kapitalo pelningumas sumažėjo 5, o grynojo pelno norma – 8 proc. punktais.

PŪV iš kitų didesnio EDV ūkių išsiskiria gerokai didesniu darbuotojų, tenkančių 100 ha, skaičiumi ir mažu našumu. Tūkstančio litų vertės produkcijai pagaminti 6–8 EDV ūkuose reikia 72 val., 4–6 EDV – 97 val., o 2–4 EDV (PŪV) – 146 val. darbo. Pastarieji, geriau nei didesnio EDV ūkiai apsirūpinę žemės ūkio technika ir įrengimais, neišnaudoja darbo našumo didinimo galimybes. PŪV darbuotojai, palyginti su 4–6 ir 6–8 EDV ūkiais, žemės ūkio produkcijos vertės tenka atitinkamai 25 ir 50, bendrojo pelno su subsidija – 30 ir 58, o subsidijų – 32 ir 47 proc. mažiau. Mažas darbo našumas yra vienas svarbiausių veiksnų, stabdančių šių ūkių gamybinės veiklos efektyvumą.

Teikiama ES ir nacionalinė finansinė parama padidino ne tik stambių, bet ir nedidelių ūkių pasirengimą plėtoti perspektyvų prekinį ūkį. PŪV ekonomika gerėjo dėl gautos paramos (tiesioginių išmokų, kompensacinių paramos MPŪV, investicijų). Mažiau palankiose ūkininkauti vietovėse (MPŪV) pienininkystės ir mišrios gamybos ūkių darbuotojai tenkančio pelno dalies subsidijos siekė apie 70 proc., o patankiose ūkininkauti vietovėse (PŪV) – atitinkamai 50 ir 40 proc. Javų ūkių gamybinė veika ir MPŪV, ir PŪV, o augalininkystės ūkiai – MPŪV be paramos būtų nuostolinga. MPŪV darbuotojai vidutiniškai per mėnesį javų ir augalininkystės ūkuose teko apie 730 Lt subsidijų, mišrios gamybos vyraujant augalininkystei – 650 Lt, pienininkystės – 600 Lt ir mišrios gamybos vyraujant žolėdžiams gyvuliams – 535 Lt. PŪV – atitinkamai 620, 238, 435 bei 329 Lt. Be to, regioniniu atžvilgiu parama gamybai ne visada buvo efektyviai panaudota, nes javų ūkio darbuotojai tenkanti didesnė subsidija bei pelnas skatino javų ūkius plėtoti net ir MPŪV bei gaminti mažai prekinės produkcijos. Tai rodo, kad subsidijos gamybai ne visada buvo naudojamos ūkių ekonomikai stiprinti, siekiant

ilgalaike naudotos, o neretai buvo skiriama trumpalaikėms socialinėms problemoms spręsti. 2004–2007 m. kūrėsi daugiau tos specializacijos (javų, galvijų pelnėjimo) PŪV, kurie galėjo gauti daugiau subsidijų nei darbu (kartu su kitomis gamybos priemonėmis) sukurtos pridėtinės vertės. Kitiems PŪV buvo svarbiausia pasinaudoti ES teikiama parama, per daug nekeičiant ūkininkavimo būdo.

PŪV ekonominių rodiklių palyginimas su kitų ES šalių ūkiais (Intermete, Airijos ir Lenkijos, daug mažiau lėšų skiria trąšoms, augalų apsaugos priemonėms, technikai atnaujinti ir gamybai modernizuoti. Smulkūs Lenkijos ūkiai intensyviau naudoja žemę; pasėlių struktūroje iki 60 proc. skiria pelningesniems augalams – daržovėms, 11 proc. – bulvėms, 1 ha tenka 0,8 sąlyginio gyvulio vieneto. Todėl Lenkijos javų, augalininkystės ir pienininkystės ūkiai, palyginti su analogiškais Lietuvos ūkiais, žemės ūkio produkcijos 1 ha pagamina atitinkamai 2,5, 4,0 bei 1,6 karto daugiau ir yra konkurencingesni, nes gamybos išlaidos produkcijos vienetui pagaminti yra mažesnės.

Išskant Lietuvos PŪV konkurencingumo didinimo galimybių, parengti optimalios gamybos pagal ūkininkavimo tipą ūkių modeliai, o jų ūkinės veiklos rodiklių analizė parodė, kad ūkininkaujant MPŪV ir PŪV labai svarbu pasirinkti veiklos kryptį, atitinkančią šių vietovių gamtos sąlygas, įvertinti situaciją rinkoje ir, svarbiausia, turimą gamybos potencialą. Tarp ūkių pagal ūkininkavimo tipą 1 ha tenkantys žemės ūkio produkcijos vertė ir pelnas su subsidija skiriasi apie 2,5 karto. MPŪV ir PŪV žemės ūkio produkcijos vertės ir pelno 1 ha daugiausia gauna specializuoti augalininkystės ir pienininkystės, mažiausiai – javų ūkiai. Smulkūs pienininkystės ūkiai, intensyviau naudodami žemę, galėtų didinti gyvulių kiekį, gaminti daugiau prekinio pieno ir jį parduoti už didesnę kainą. Pienininkystės ūkiai, laikantys tik pakafines telyčias, gamina daugiau prekinio pieno ir gauna apie 20 proc. daugiau pelno. PŪV pajamos didėja, kai dalis pasėlių skiriama daržovėms ar tr bulvėms. Tai itin aktualu nedidelėms gamyvių auginimo ūkiams. Šie ūkiai gauna daugiau pelno ir pagerėja ūkio narių užimtumai, kai dalis žemės skiriama augalams, kuriems užauginti reikia daugiau rankų darbo. Nedideliuose plotuose auginant daržoves ir bulves, susiduriama su jų sandėliavimo bei realizavimo sunkumais. Smulkųjų ūkių, gaminančių mažą prekinės produkcijos (daržovių, bulvių, pieno ir kt.) kiekį, kooperacija būtų išėltis sprendžiant produkcijos realizavimo, perdirbimo ir kt. problemas.

Vidutinis metinis ūkinės veiklos grynavis pelnas (su subsidija) rodo PŪV investicines ekonomines plėtos bei modernizavimo galimybes. Daugiausia grynojo pelno gali gauti augalininkystės PŪV, kai ne mažiau kaip 20 proc. pasėlių struktūroje skiriama daržovėms (bulvėms) augini. Tai yra 1,1 sąlyginio darbuotojo (SD), dirbančio visą darbo dieną, ūkis. Pienininkystės bei javų auginimo ir pienininkystės ūkiai, palyginti su augalininkystės ūkiais, disponuoja mažesniu (57 proc.) grynuoju pelnu ir subsidija, o biologiškosiose situacijoje atsiduria javų ūkiai. Pusiau natūrinis javų ūkis dėl mažos gamybos apimtys, kai dirbamos žemės plotas riboja efektyvų turimos technikos panaudojimą, MPŪV be kompensacinių paramos yra nuostolingas. Tai dalinio užimtumo ūkis. Faktiniai PŪV duomenys parodė, kad ūkuose pagal ūkininkavimo tipą darbo sąnaudos žemės ūkio darbuams atitekti yra 1,3–2,5 karto didesnės nei norma. Dalis smulkųjų ūkių yra pasilėpio nedarbo ūkiai, kuriuose darbuotojų daugiau nei organizaciniu ir technologiniu atžvilgiu jų reikia darbams atitekti bei produkcijai pagaminti. Dalinio užimtumo ūkių

gamybos efektyvumas, darbo intensyvumas ir našumas glaudžiai susiję su kitos ekonominės veiklos plėtra ir naujų darbo vietų kūrimu kaimo vietovėse. Šių ūkių nariai, nesant galimybės didinti dirbamos žemės ploto, turėtų galvoti apie papildomą darbą kitos ekonominės veiklos sektoriuose arba plėtoti žemės ūkio šakas, kurioms reikia daugiau rankų darbo.

Išvados

1. Su Lietuvos naryste Europos Sąjungoje susijusi paramos žemės ūkio gamybai politika turėjo teigiamos įtakos PNU struktūros pokyčiams – kūrėsi daugiau specializuotų ūkių, gerėjo apsinėpinimo gamybos kapitalu sąlygos. Tačiau kapitalo investicijų įtaka PNU ekonomikos augimui buvo nedidelė. Lėšos, skirtos pastatams, technikai ir įrengimams įsigyti, dar nedavė laukiamo efekto, nes vyko jų įsisavinimas, o žemės ūkio gamybos apimtys buvo per mažos, patįginti su turimais pajėgumais.

2. PNU pagrindinę darbo jėgos dalį sudaro šeimos nariai, kuriems dėi mažos gamybos apimties dažnai tenka dirbti ne visą darbo dieną. Nemaža dalis PNU yra paslėpti nedarbo ūkiai. Dalis ūkių narių neišdirba nė pusės metinės darbo laiko normos (2 030 val.). Nustatyta, kad PNU yra dalinio užimtumo: javų ir galvijų auginimo – 0,5, mišrūs – 1, o pienininkystės ir augalininkystės – 1,2–1,3 sąlyginio darbuotojo ūkiai. PNU turėtų plėtoti žemės ūkio veiklą, kuri ilgalaikeje perspektyvoje užtikrintų darbų sukuriama didesnę pridėtinę vertę nei tiesioginė parama. Pagrindinė perspektyvaus smulkaus ūkio sąlyga yra veiklos efektyvumas. 3. PNU, siekiantys žemės ūkio veiklos efektyvumo ir konkurencingumo, turi geriau panaudoti vidinius rezervus. Gamybos veiklos pelningiausias krypties pasirinkimas ir gamybos šakų struktūros optimizavimas, atitinkantis vietovės gamtos sąlygas, ekonominius ir socialinius ypatumus, yra svarbūs siekiant maksimaliai ir efektyviai panaudoti žemę, kapitalą, ūkio narių darbą bei gamybai teiktamą paramą. Remiantis gamybos optimizavimo modeliu nustatyta, kad specializuoti augalininkystės, pienininkystės ir mišrūs vyraujant augalininkystei PNU gauna daugiausia pelno, turi daugiau galimybių išlikti rinkoje ir siekti efektyvios verslo plėtros.

LITERATŪRA

1. Gronskas V. Prekinė verslininkystė ir natūrinė ūkinė veikla. – Kaunas, 2001. – 279 p.
2. Internetete: http://circa.europa.eu/Public/irc/agri/library?l=standard_results/, 2008
3. Kriščiukaičienė J., Tamošaitienė A., Andrikiene S. Ūkio veiklos modeliavimas ieškant pelningiausių sprendimų // Žemės ūkio mokslai. – 2006, Nr. 1 (priedas), p. 35–48
4. Marčiūnas A., Džiškienė D. Įmonės konkurencingumą lemiantys veiksniai // VU mokslo darbai. – 2001, t. 55–56, p. 64–74
5. Povilūnas A. Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida. – Vilnius, 2008. – 445 p.
6. Povilūnas A. Sodybinis ūkis: tapsmas, raida, ateitis // Vagos: LŽŪU mokslo darbai. – 2003, t. 57 (10), p. 92–98

7. Rimka A. Gamyba ir pelnas įvairaus didumo žemės ūkyje. – Kaunas, 1922. – 72 p.

8. Tracy M. I. Maisto pramonė ir žemės ūkis rinkos ekonomikos sąlygomis. // Žemės ūkio politika Europos Sąjungoje. – Vilnius, 1998. – 387 p.

9. Treinys M., Vincigūnienė V., Vaznonis B., Janušauskaitė G. Lietuvos kaimo deagrarizacijos ir daugiatafunkciškumo sąsajos // Žemės ūkio mokslai. – 2006, Nr. 1 (priedas), p. 9–21

OPPORTUNITIES AND PROBLEMS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL FARMS

R. Melnikienė, I. Kriščiukaičienė, A. Tamošaitienė, S. Andrikiene

Summary

The article addresses problems encountered by small farms, which are balancing between natural and commercial, i.e. semi-subsistence farms. Due to a small scale of production such farms are not always capable of answering the consumption needs of farm members developing further marketable commercial activities of the farm. However, at this particular period, with the persisting clear economic and social differentiation in rural areas and the increasing unemployment, when educated agricultural workers are ready to compete on the labour market, small farms remain an important source of subsistence for rural inhabitants.

Possibilities were analyzed applying the General Algebraical Modelling System (GAMS) and the assessment of the efficiency of economic activities of small farms by the type of farming (dairy; mixed; herbivorous animals prevailing; mixed; crops and grain prevailing); occupation of employees and income. Referring to the data of the survey, presumptive conclusions were formulated concerning the existing situation of small farms and the possibilities of remaining among the participants on the market.

Key words: semi-subsistence farm, type of farming, capital, gross value of agricultural output, profit, subsidies for production, labour efficiency.